

AMŠEL

Romana
Nejdlová

syn
Herrmanna
Kafky

Romana Nejdlová

AMŠEL

(syn Herrmanna Kafky)

Upozornění

Všechna práva vyhrazena.

Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele.

Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

Galén

Na Bělidle 34, 150 00 Praha 5

www.galen.cz

© Galén, 2013

ISBN 978-80-7262-992-3 (PDF)

ISBN 978-80-7262-993-0 (PDF pro čtečky)

Věnováno Martinu K., mému milovanému muži

**Každá doba má své spisovatele, hrdiny,
vládce, zrádce, poražené i vítěze.**

Úvodem

„Jestliže nás kniha, kterou čteme, neprobudí ranou pěstí do lebky, k čemu pak tu knihu čteme?... potřebujeme knihy, které na nás zapůsobí jako neštěstí, jež nás bude velmi bolet, jako smrt někoho, koho jsme měli raději než sebe, jako bychom byli zahrnutí do lesů, pryč od všech lidí, jako sebevraždy, kniha musí být sekerou na zamrzlé moře v nás.“¹

„Mé knihy nikdo nečte,“ řekl prý jednou naprosto osamělý psychiatr Carl Gustav Jung, „i když se tak snažím, aby mi lidé porozuměli.“ Věřil, že sny, představy i prožitky pocházejí z něčeho, co existuje mimo člověka – vztah k Bohu považoval za něco naprosto zásadního! Tvrdil, že k sebeuskutečňování lidstva je nutné, aby každý člověk spolupracoval s nevědomím a jeho duše byla konfrontována se vším, co se děje. Jde o celoživotní proces a Jung jej označil termínem „individuace“.

Jungův model duše vypadá jako koule: „Ve středu je bytostné Já (Selbst), jehož vliv prostupuje celý systém. Ve vnitřním ze tří soustředěných kruhů se nachází kolektivní nevědomí, složené z archetypů. Vnější kruh představuje vědomí s jeho ohniskovým já, které obíhá kolem celého systému podobně, jako planeta obíhá kolem Slunce či Měsíc okolo Země. Uprostřed, mezi vědomím a kolektivním nevědomím, je osobní nevědomí, tvořené komplexy.“²

Archetypy jsou, dle Junga, jakési zděděné obrazy a chování, které spontánně se objevující obrazy vyvolávají – vlastně se jedná o predispozici mít jistou zkušenost.

K židovství jsem asi nikdy nedokázala zůstat lhotejná, a říkám to ráda. Pokouším-li se o srovnání mezi sebou a svým okolím, mám dojem, že mi nejednou bylo dáno více, než bych si doopravdy přála a zasloužila. Už dětství mi každým dnem poskytovalo dostatek prostoru. Byla léta, kdy jsem si se železnou pravidelností, večer co večer – aniž bych stála na nějaké pevné půdě –, zakrývala hlavu dekou, přešlapovala z nohy na nohu a králi Šalomounovi v koutě dětského pokoje vypravovala své každodenní příhody. Nezůstával lhotejný! Nevím, čím se mé chování živilo; žádné přímé ani nepřímé vazby se mi nikdy nepodařilo nalézt.

1 Kafka, Franz: Dopisy přátelům a jiná korespondence, Praha, Nakladatelství Franze Kafky 2007, s. 42–43.

2 Stevens, Anthony: Jung, Praha, Argo 1996, s. 49.

Další zkušenost hodnou zápisu jsem prožila týden před mým křtem. Tehdy mi bylo devatenáct let, všechno ve mně hořelo a hledala jsem prvopříčiny. A samozřejmě musím hned dodat: mé poznávání nebylo rozumové. Zeptáte-li se, zda jsem někdy s někým mluvila o židovství, musím se přiznat, že ne.

Ted' jsem šla – v klidném sobotním podvečeru – Prahou a poloprázdnými ulicemi procházela Josefov. Důležité je, že kapky deště hladily mé tváře, rozbíjely se o dlažbu a před Staronovou synagogou, již jsem právě míjela, stál šamaš. Drobná postava, jasné oči, růžové tváře, černé vlasy pod kippou ulízané. Chlapík ze svého místa očima zlostně sledoval, co jsem si na sebe oblékla, a myslím, že by mě nejraději svlékl i z kůže a poslal šupem domů. Jenže já jsem dostala podivný nápad... Za každou větou jsem udělala dlouhou pomlku a v jednom kuse mu tvrdila, že by se neměl bát pozvat mě dál. Vždyť je to úplně snadné a ostatní to pochopí! Tehdy jsem poprvé v životě uslyšela slovo šábes. Sluha se zpočátku choval, jak se patří, a dokola opakoval, že vstoupit nemohu, že nevím, o čem mluvím, a že mě nemůže pustit, i kdybych se třeba rozkrájela. Avšak jeho slova míjela můj sluch, a proto byl chvílemi náš hovor přehnaně veselý. Nicméně mi svou kurýrskou službu nakonec nabídl sám a vešel dovnitř prý jen proto, aby všichni potvrdili, co už mi sám nesčetněkrát zopakoval. Jenže já jeho slova dál brala vážně jen napůl a netrpělivě, ale způsobně jsem čekala, kdy se vrátí, a pohledem jsem již pomalu sestupovala dolů po schodech. No konečně!

Jen co dořekl, abych si tedy – když jinak nedám – nasadila kapuci, ozvaly se až na dno člověka vstupující hlasy a já snad ani nedýchala. Jeden z Židů se na mě mračil. Uprostřed mužů, z nichž během večera se mnou nikdo (krom šamaše) nepromluvil jediné slovo, jsem seděla na levé straně hlavní lodi. Do ruky mi dali, nevím proč, hebrejskou modlitební knihu. Chtělo se mi do ní proniknout, uzavřít se v ní, ale neodvážila jsem se toho, abych nerozházela písmena. V jednom okamžiku jsem věděla, které slovo řeknou... S hebrejštinou jsem se ale do té doby nikdy nesetkala...

Zajímavé je nahlédnout i dál, a tak si vzpomínám, jaké to bylo u jídla. Chladná místnost nedostatečně osvětlená, roznáší se leccos. Velký stůl je v obležení, očima bloudím po všech hlavách, jako bych tu dělala hlídače. Židli mi dali stranou a dál se o mou osobu vůbec nestarali. Sluha byl milý (sotva jsem snědla, co mi toho naložil), po večeri obratně posbíral talíře a hned je v koutě ve škopíčku umyl a vyrovnal do pravidelného sloupku. Potom se, jak bývá zvykem, zpívalo.

Když jsme vyšli ven, byla již tma a já se z toho rozruchu tak trochu vzpamatovávala. Hlavou jsem šamašovi – na důkaz vděku – naznačila drobnou úklonu, jako že děkuji, a on odpověděl zvednutím obočí.

Napadlo mě, že je hezký, ačkoli už má svá léta. „Říkali, že můžete příští týden zase přijít,“ pravil tiše a dělal jakoby nic...

Ano, podívejte se: svět je neuvěřitelný! Před časem jsem tuhle historiku vyprávěla jednomu zbožnému rabínovi – dohnalo ho to k mlčení. A jakmile jsem mu řekla, že jsem šla i k Tóře, rychle odešel a nechal otevřené dveře... Já vím, příliš to voní, ale skutečně si nevymýšlím, tak to bylo! Namouduši.

K mému prvnímu setkání s Franzem Kafkou došlo pod vlivem studentských konverzací v době gymnaziálního studia. Zapůjčený *Proces* se tehdy na mne zavěsil jako početné svršky z mého šatníku a *Žátek* se mi dlouho vracel jako balík bez udaného adresáta. Na závěr dlouhých řečí jsem pokaždé spolužákům monumentálně opakovala, že Kafka není nic pro mne... K další konfrontaci došlo až po letech, po dlouhých letech. Ale k tomu, jak se to stalo, se dostaneme o něco později...

Každý člověk je tvořen z různorodých látek; tvořila-li by jej látka jediná, rozpadl by se v prach. Ve svém vnějším projevu byl Kafka ostýchavě stydlivý, laskavě plachý, mlčenlivý a nenápadný – uvnitř ovšem choval složitý svět a jeho život byl jako nejistý příliv a odliv.

Člověk neustále znovu začíná, je podrobován řadě zkoušek, vyvíjí se, být navenek působí po mnohá desetiletí integrálně, takže se ostatní domnívají, že vědí, kam kráčí a kam na své cestě po proudu času došel. Cíl duše umírajícího a bolestně zkoušeného jedince nehledejme v jeho slovech zapsaných mládeneckým perem v beznadějně noční temnotě do deníků a povídkových příběhů, byť by byl pisatelův sloh mistrovský a jeho filosofie hluboká. Nechci tvrdit, že by záznamy z mládí byly falešné a nesprávné – jen ještě postrádají zralost a nejvyšší osobní obět: vlastní tělo a krev. Nemoc je stínem budoucí smrti a často mění zákony naší dosavadní logiky, která může uhnít až k základům, popraskat a zhroutit se. Teprve se smrtí přichází pravé prozření: spatříme, jak jsme se během života ve svém zkornatělém těle měnili.

I ve vyschlé poušti můžeme nalézt zapomenutá plavidla se vztyčenými stožáry a jen poštec se může domnívat, že **proměna** v posledním okamžiku už není možná. Vzpomeňme na zločince, který v poslední chvíli uvěřil ve spásu a řekl Ježíšovi: „Pane, rozpomeň se na mne, až přijdeš do svého království.“ I řekl mu Ježíš: „Amen pravím tobě, dnes budeš se mnou v ráji.“³

Jungovský archetyp se prý projevuje v kolektivním nevědomí řadou do určité míry stejných archetypálních determinant, které reagují na vnitřní i vnější podněty. Připustíme-li, že tomu tak je, pak se

domnívám, že v Kafkově tvorbě lze prokázat některé výlučně archetypální jevy, které platí pro kohokoli kdekoli na světě. A proto je Franz Kafka, dle mého názoru, stále aktuální. Proto žije, vždycky žil a žít bude v mysli mé, v mysli mých blízkých, v mysli mé dcery, v mysli mých dětí, které se nenarodily, i v mysli vás všech...

Tato práce není v žádném případě literární vědou, je pouze subjektivním laickým pohledem, vlnou v moři, nepatrnou kapkou v obrovské záplavě výkladů Kafkova života a díla⁴. Velmi zjednodušeně lze o ní říci, že by nikdy nemohla být napsána, nebýt odzbrojujícího pochopení a rad mého muže. Nikdy by nemohla být zformulována, nebýt veliké podpory a přátelství Ludka Svobody. A především by tato kniha nebyla nikdy dokončena, nebýt nevyčerpatelného pramene spjatého se jménem překladatele Zdeňka Frýborta. S jeho mimořádnou osobností se pojí podivné věci, které ve mně neustále ožívají... Nedávno jsem si promítala jednu jeho vzpomínku, kterou mi kdysi vyprávěl; je spojena s pražským Novým židovským hřbitovem. Tvář hřbitova byla prý tehdy královstvím břečtanu. Celou jeho říší prorůstaly svazečky sladkých červených lesních jahůdek. Nijak tam netrpěly a v každé z nich bylo obsaženo něco z lásky, něco z chuti mladičké dívky, kterou si tam vodil a jejíž jméno dávno zapomněl. V té doživotní vzpomínce není nakonec obsaženo nic jiného než hřejivé slunce, odevzdávající se prchavý pohled a klamavý pocit, že je to navždy... Mým velikým přáním je, aby po přečtení této nicotné knihy zůstal čtenáři alespoň nějaký pocit. A vůbec nemusí být trvalý. Za hrozbu považuji jen ozvěnu pocitů vlastních.

Děkuji také Honzovi Šulcovi a nakladatelství Galén.

4 Práci o Kafkovi jsou tisíce a existuje zhruba deset tisíc interpretací jeho díla (již Johannes Urzidil vyprávěl, že jednou seděl v Americe v malé společnosti a během rozhovoru zjistil, že čtyři z přítomných píší knihu o Kafkovi).

Dětství

„...pomezí mezi samotou a společenstvím jsem překračoval zcela výjimečně, dokonce jsem se v něm usídlil více než v samotě samé. Jakou živoucí, nádhernou zemí byl ve srovnání s tím Robinsonův ostrov...“

V roce 1526 zahynul u Moháče (v boji proti Turkům) poslední Jagellovec – teprve dvacetiletý král český a uherský Ludvík. Uherské království a země Koruny české získal katolík – přísně respektující rodové ideje – Ferdinand Habsburský, jehož manželkou byla česká a uherská princezna Anna Jagellonská. Tak začala éra vlády dynastie habsbursko-lotrinského rodu.

V době, kdy se narodil spisovatel Franz Kafka, vládl rakousko-uherské monarchii⁵ císař František Josef I.⁶ – za jeho vlády se absolutistická monarchie změnila v konstituční, byla zavedena demokratická ústava (1867), všeobecné volební právo (1907) a vyvrcholily nacionální problémy.

Franz Kafka se narodil 3. července 1883 na rohu Kaprovy a Maislovy ulice v domě U věže I/27 v Praze⁷ jako prvorozený syn Herrmanna Kafky a Julie Kafkové, rozené Löwyové. Zemřel 3. června 1924 v sanatoriu v Kierlingu jako poslední syn z rodu Kafků.

Praha byla v té době hlavním městem Českého království a jedním z nejdůležitějších průmyslových center monarchie. Měla asi 300 000 obyvatel. Židé zaujímali velice svízelné a od ostatního českého a německého obyvatelstva rozdílné postavení. Češi je vnímali jako konkurenty a často se uchýlovali k antisemitské agitaci; Němci byli navenek liberální (proto ještě roku 1890 udalo 74 % Židů jako obcovací jazyk němčinu),

5 Říše měla v té době 51 milionů obyvatel.

6 Na trůn nastoupil roku 1848 jako osmnáctiletý. Dožil se 86 let (nejvyššího věku ze všech habsburských panovníků) a vládl také nejdéle - 68 let. Jeho syn - korunní princ Rudolf - nevěřil v monarchii, ale v republiku (anonymně přispíval i do liberálního tisku) a roku 1889 spáchal se svou sedmnáctiletou milenkou Mary Vetserovou záhadnou a mnoha zámlkami opředenou údajnou sebevraždu. Rudolfova dcera Alžběta se v dospělosti stala členkou sociálně demokratické strany (jeden z jejích synů byl šoférem, druhý kovodělníkem).

7 Majitelem domu byla tehdy banka Slavie a paní Marie Klementová (za asanace jej zbořili, ale dnes na jeho místě stojí kopie původní stavby).

ale i oni propadali antisemitismu, který se však narodil od Čechů nezakládal na náboženských, ale rasových předsudcích.

„Jmenuji se hebrejsky Amšel⁸ jako dědeček mé matky z matčiny strany...“⁹

(Hebrejské jméno dostává každý Žid mužského pohlaví po ukončení „smlouvy obřezání“ – brit mila. Obřízka – „Abrahamova smlouva“ – je jedním ze základních předpisů judaismu a provádí se osmý den po narození chlapce.¹⁰)

Otec Herrmann Kafka pocházel z domu číslo 30 v Oseku u Strakoníc (předky lze vysledovat až do 18. století), narodil se roku 1852. Měl pět sourozenců – tři bratry a dvě sestry.¹¹ Jeho tatínek Jakob byl židovský řezník (šochet); byl to člověk spravedlivý a fyzicky zdatný – jeho síla byla taková, že „zvedl v zubech ze země pytel mouky“¹², a vypukla-li v místní hospodě rvačka, on jediný dokázal zjednat pořádek. Zemřel 10. prosince 1888 „ve své rodné vsi, osamocen, jako poslední Žid“¹³ a pravděpodobně je i posledním, kdo byl pohřben na místním židovském hřbitově; na jeho pohřeb přišlo mnoho lidí a mnozí přijížděli i z daleka.

Maminka Herrmanna Kafky Franziszka Platowska byla sousedkou Jakoba Kafky – dříve se necestovalo za nevěstou přes moře a častokrát ani do vedlejší vesnice. Byla hezká, u sousedů oblíbená a měla léčitelské schopnosti.

Jakob (protože nebyl prvorozeným synem) dostal povolení k sňatku teprve po roce 1848, po zrušení diskriminačního familiantského zákona (podle kterého se v židovských rodinách směl ženit jen nejstarší syn, a to až po smrti svého otce). Ženil se v třiceti pěti letech a s Franziszkou v té době měli již jedno nebo dvě děti.

8 Jméno Amšel neexistuje (jen jméno Anšil), Kafka se pravděpodobně přepsal. Změna jména je u Židů jednou z věcí, která může odvrátit nepříznivý osud (jméno se mění obvykle u pacientů v kritickém stavu). Zda to, že Kafka sám sebe označil jiným jménem, mohlo změnit „výnos“ v nebi, se mi nepodařilo zjistit.

9 Kafka, Franz: Deníky 1909–1912, Praha, Nakladatelství Franze Kafky 1998, s. 188.

10 Jedná se o operaci, při které mohel dítěti odstranit předkožku; nutná je přítomnost minjanu (10 dospělých mužů) a kmotra (sandaka), jenž chlapce drží na klíně (mohel si vše zaznamenává do své obřízkové knihy). Večer před obřízkou se koná smutná i veselá slavnost šalom zachar (dítě při příchodu na svět pozbylo znalosti Tóry) a celou noc se drží hlídka (wachnacht) – muži se modlí, aby se ještě neobřízaného chlapce nezmocnily zlé síly. Z povijanu se později stává tzv. obřízkový dar (chlapec jej, při první návštěvě synagogy nebo při obřadu postřížin, prvního střihání vlasů ve třech letech, věnuje synagoze). Čtvercový obřízkový povijan, v němž dítě leželo, se rozstíhá do pruhů, které se sešíví v jeden dlouhý pás a slouží jako povijan na Tóru, nebo zůstane v původní podobě a stane se pokrývkou synagogálního stolu.

11 V dospělosti žili ve Strakoncích, Litoměřicích a Kolíně – živil se, jako většina Židů, obchodem.

12 Brod, Max: Franz Kafka, životopis, Praha, Odeon 1966, s. 12.

13 Wagenbach, Klaus: Franz Kafka, Praha, Mladá fronta 1967, s. 15.

Rodina žila prostě a skromně, všichni v jedné místnosti. Děti vyrůstaly s neustálým pocitem hladu, byly rády, když dostaly brambory, a i v zimě chodily naboso (nohy měly plné krvavých ran). Řádné vzdělání pro ně bylo nedostupné. Herrmann, „(jehož mateřská řeč byla česká), [se] naučil německy číst a psát – přirozeně jen to nejnutnější“.¹⁴ Z otceva domu odešel ve čtrnácti letech, kdy jej rodiče poslali k cizím lidem a musel se začít živit sám. Ve dvaceti narukoval a tři roky vojančil (dotáhl to až na četaře). „Z domova jsem nic nedostával, ani když jsem byl na vojně, ještě jsem domů posílal peníze. Ale přece jenom, přece jenom, otec byl pro mě vždycky otec. Kdo tohle dneska zná! Co o tom vědí děti! Takhle nikdo nikdy nezkusil. Může to dneska nějaké dítě pochopit?“¹⁵ Po vojně, na kterou rád vzpomínal (i po letech – byl-li spokojený – zpíval staré vojenské písně), se stal potulným obchodníkem, odešel do Prahy a zde se roku 1882, řádně ve smyslu židovské tradice, oženil.

Kafkova matka Julie Kafková (rozená Löwyová) pocházela z měšťanské rodiny z Poděbrad. Předci většinou úspěšně podnikali v textilu a pivovarnictví; v rodině byli jak vzdělaní učenci, tak dobrodruzi a osamocení výstředníci. Maminka jí zemřela mladá (při epidemii tyfu) – Julie byla teprve tříletá. Otec se v krátké době znovu oženil a později se přestěhovali do Prahy.

Julie měla pět bratrů: nejstarší Alfréd se stal generálním ředitelem španělských železnic (nechal se pokřtít, zůstal svobodný a je pohřben v Madridu – „měl jistý vliv na Franzovo mládí“¹⁶), Richard byl obchodníkem, Josef založil koloniální společnost v Kongu a prodával i zbraně (žil také v Číně, Japonsku a Francii), nevlastní bratr Rudolf (jemu byl Franz svým vnitřním založením nejvíce podobný) – „samotářský podivín“ – pracoval jako účetní v košířském pivovaru (z přesvědčení přestoupil ke katolické víře¹⁷) a druhý nevlastní bratr Sigfried se stal lékařem a žil v Třešti.

Franz byl podle matčiných slov „slabé, něžné dítě, většinou vážné“¹⁸. On sám na své dětství vzpomínal se smutkem; prý bylo nesmírně osamělé. Výchovu, kterou dostal, považoval za „zhoubnou“ a celý život jí pohrdal – rodiče mu „uškodili z lásky, to jejich vinu ještě zvětšuje“.¹⁹ V jeho subjektivním světě mu byli otec a matka cizí: „mezi námi je jen

14 Ibid.

15 Kafka, Franz: *Dopisy rodině*, Praha, Nakladatelství Franze Kafky 2005, s. 110.

16 Brod, Max: *Franz Kafka, životopis*, Praha, Odeon 1966, s. 13.

17 Konverze ke katolictví (a jistě ne vždy z přesvědčení) byla v rodině poměrně častá. Např. Juliin otec měl čtyři bratry a sestru; bratři se nejmenovali Löwy, nýbrž Lanner – byli pokřtěni. V souvislosti s Rudolfem stojí za zmínku i to, že nejmladší synovec jeho otce se stal majitelem pivovaru v Košířích.

18 Ibid., s. 21.

19 Kafka, Franz: *Deníky 1909–1912*, Praha, Nakladatelství Franze Kafky 1998, s. 24.

pokrevní blízkost, ale ta se neprojevuje“,²⁰ považoval je za „ničitele mládí“.

„Byly doby, kdy jsem v sobě neměl nic než výčitky poháněné vztekem, že jsem se, ač jsem byl tělesně v pořádku, na ulici přidržoval cizích lidí, protože výčitky se ve mně převalovaly ze strany na stranu jako voda v nádobě, kterou někdo nese a spěchá.“²¹ Jako zralý muž napsal: „Měl jsem být tím malým obyvatelem zříceniny, naslouchajícím křiku kavek, jejichž stín po něm přelétne, prochládajícím ve svitu měsíce, opáleným od slunce, které by mi mezi troskami ze všech stran svítilo na lůžko z břečťanu, třebaže bych zpočátku byl trochu slabý, poněvadž by mě tížily mé dobré vlastnosti, které by ve mně asi bujely silou plevele.“²²

Během svého literárního života vytvořil Kafka – nejen v románech a povídkách, ale především ve svých deníkových záznamech a dopisech – jak o matce, tak o otci řadu mnohoznačných obrazů.

Maminka byla pro Franze v době dětství bezpochyby milovanou osobou a lávkou ke světu, o kterém snil; a Franz byl pro matku několik let jediným dětským světlem, jediným dětským uzlem v srdci. Další dva synové (Georg a Heinrich), kteří se narodili po Franzovi, zemřeli – jeden jako dvouletý a druhý půlroční (Georg na spalničky a Heinrich na zánět středního ucha). Teprve v roce 1889 se narodila první ze tří dcer Elli, roku 1890 Valli a v roce 1892 Kafkovi nejbližší a nejmilejší Ottla.

Franz se své matce a jejím předkům (nejen fyzicky) velmi podobal; byl jemný, citlivý a vysoce inteligentní introvert se silným smyslem pro spiritualitu. Juliin dědeček a pradědeček byli velice zbožní, v Talmudu vzdělaní muži. Dědeček se chodil každý den rituálně koupat do Labe, a to i „v zimě, když byl mráz, bral si sekyru, prosekal led a pak se vykoupal“²³ (měl ještě dva, rovněž zbožné bratry, z nichž jeden v dospělosti konvertoval ke křesťanství). Dědečkův otec, Juliin pradědeček, byl snad jedním z nejzbožnějších mužů v okolí, pravý cadik, spravedlivý. Kafka si o něm roku 1911 zapsal do deníku, že „jednou při požáru došlo díky jeho zbožnosti k zázraku“ – oheň jeho dům přeskočil a ušetřil ho, kdežto okolní domy shořely.

V židovské tradici je pro chlapce věk tří let důležitým životním mezníkem; chlapeček je poprvé ostříhán a od této doby je považován za samostatně myslící bytost (některé židovské rodiny posílaly chlapce dokonce již v tomto věku do školy – chederu²⁴).

20 Týž: Deníky 1913–1923, Praha, Nakladatelství Franze Kafky 1998, s. 24.

21 Týž: Deníky 1909–1912, Praha, Nakladatelství Franze Kafky 1998, s. 25.

22 Ibid., s. 19.

23 Wagenbach, Klaus: Franz Kafka, Praha, Mladá fronta 1967, s. 12.

24 Ve vládnoucím rodu Habsburků začínala výuka chlapců rovněž ve třech letech – korunní princ Rudolf se v tomto věku učil česky, maďarsky, ale měl i matematiku, psaní a samozřejmě náboženství.

Otec má povinnost zodpovědně vychovávat syna a připravovat jej ke zkoušce dospělosti – bar micva.²⁵ Herrmann Kafka byl Žid prakticky asimilovaný. Ze zbožného venkova se přesunul do Prahy, ale i zde se snažil žít v duchu tradice (podle Wagenbacha patřil nejdříve k představenstvu synagogy v Jindřišské ulici, v níž se kázalo česky²⁶, později k obci Cikánovy synagogy a nakonec k obci synagogy Pinkasovy). Se synem – vzhledem k svému vnitřnímu založení – nedokázal poutavě mluvit o věcech nepostižitelných, a třebaže jeho víra byla upřímná a bez prasklin, z jeho vnějších projevů ji chlapec nerozpoznal.

„Jako dítě jsem si ve shodě s Tebou dělal vyčítky, že nechodím dost často do synagogy, nepostím se atd. Myslel jsem si, že se proviňuji ne na sobě, nýbrž na Tobě... Později, jako dospívající člověk, jsem nechápal, jak mi můžeš vyčítat, Ty, který disponuješ tak nicotným zbytkem židovství, že se nesnažím... Čtyřikrát za rok jsi chodil do synagogy, měl jsi tam blíž k lhotejným lidem než k těm, kteří to brali vážně, trpělivě jako formalitu sis vyřídil modlitby, uváděls mě občas v úžas tím, že jsi uměl v modlitební knížce ukázat místo, jež se právě recitovalo²⁷... Zažil jsem tam ostatně i mnoho strachu... i já jsem mohl být, jak ses jednou mimochodem zmínil, vyvolán před Tóru. Před tím jsem se trásl celá dlouhá léta. Jinak mě z dlouhé chvíle nic nijak zvlášť nevyrušovalo, nanejvýš bar micva, která však vyžadovala jen směšné učení se nazpaměť a vedla také jen k směšnému úspěchu ve zkoušce...“²⁸

Herrmann Kafka žil na zemi, v realitě; nedokázal se přenášet z jedné roviny do druhé a tajuplně vyprávět příběhy praotců Avrahama, Izáka a Jákova, o vysvobození židovského národa z egyptského otroctví ani o tradici a obřadu. Bohoslužby prožíval bez přílišných vnějších emocí

25 Židovský náboženský obřad, při kterém se z chlapce stává nábožensky dospělý muž. Po svých 13. narozeninách (o nejbližším šabat) je poprvé veřejně vyvolán v synagoze a hebrejsky předčítá z Tóry. Poté následuje rodinná oslava a hoch dostává dárky; většinou je to talit – černě nebo modře pruhovaný bílý modlitební šál s třísněmi, který si Židé dávají při modlitbě na hlavu a přes ramena, také tfilin – dvě modlitební krabičky, v nichž jsou na pergamenu napsané úryvky z Tóry (řemínky se připevňují na ruku a čelo).

26 Marek Nekula tuto informaci zpochybňuje – Synagoga „byla v těchto končinách zřízena až v roce 1905–1906, a sice na základě rozhodnutí z roku 1898, v ulici Jeruzalémské, kolmé na ulici Jindřišskou. Wagenbachovo tvrzení, že Herrmann Kafka patřil k představenstvu „synagogy“ v Jindřišské ulici, nebylo pak možno potvrdit ani výpověďmi pamětníků, ani na základě pramenů. Jednak nebylo v Archivu hlavního města Prahy možno nalézt žádné materiály k „synagoze“ v Jindřišské, jednak není Herrmann Kafka v daném časovém období jmenován ani v Kalendáři česko-židovském. To je v případě údajného člena představenstva „české synagogy“ téměř vyloučeno, když se uvádí, že Kalendář pravidelně otiskuje seznamy členů Spolku českých akademiků židů, spolku Or-tomid, čtenářských kroužků, bálových výborů apod.“ (Nekula, Marek: „...v jednom poschodí babylonské věže...“ Jazyky Franze Kafky, Praha, Nakladatelství Franze Kafky 2003, s. 43).

27 Zorientovat se v bohoslužbě dokáže jen ten, kdo dobře zná celý Sidur, neboť kantor přednáší pouze úvodní verše žalmů a poté jejich závěr.

28 Kafka, Franz: Dopisy rodině, Praha, Nakladatelství Franze Kafky 2005, s. 122–123.

a z pohledu syna to doma bylo „ještě ubožejší“ a omezovalo se jen na první sederový večer²⁹ – „kdyby Tvé židovství bylo silnější, bylo by i jako příklad pro nás přesvědčivější“.³⁰

Julie Kafková byla bezpochyby jasnozřivá žena; jako silně intuitivní matka vnímala, že Franz je od všech odlišný – cítil jejím srdcem a díval se na svět jejíma očima –, ani ona však cestu předků, která nese znamení rabínské moudrosti, svazuje zákonem a vede do náruče Boží, synovi neotevřela. A tak vyrůstal na nezorané půdě bez světla a vláh, aniž by znal podstatu břemena své existence: „Co mám společného se Židy? Mám stěžít něco společného se sebou...“³¹

V dospělosti u sebe, coby západního Žida, vnímal jednu „zvláštnost“, která jej, sice ne „zcela zásadně“, ale „velmi silně“ odlišovala od všech jemu známých lidí – minulost, přítomnost i budoucnost musel získat, protože nic mu nebylo „ani v jediné vteřině“ dáno.

Život jsou jen a jen zázraky věčných návratů a smysl existence lidských generací, které nacházejí ozvuk jedna v druhé, nesměřuje do všech stran současně; musí jít směrem jedním – a pak užaseme. Pochopíme pravdu a najdeme přístav – dokonalý kruh. Ostatní slova jsou jen tlachání a brzy se začnou rozkládat.

„Jednotnost lidstva, kterou tu a tam, i když jen pocitově, zpochybňuje každý, dokonce i ten nejprístupnější a nejvstřícnější člověk, se na druhé straně také každému ukazuje, nebo se zdá, že se ukazuje, v úplné, vždy znovu odkrývané příbuznosti vývoje celku lidstva a jednotlivce. Dokonce i v těch nejskrytějších pocitech jednotlivce.“³²

29 Tímto večerem začíná židovský svátek Pesach (oslava zázračného vysvobození Izraelců z egyptského otroctví, jak je popsáno ve 2. knize Mojžíšově). K domácí oslavě se schází celá rodina, příbuzní i přátelé.

30 Ibid., s. 123–124.

31 Týž: Deníky 1913–1923, Praha, Nakladatelství Franze Kafky 1998, s. 53.

32 Ibid., s. 42–43.

Manželství Herrmanna Kafky a Julie Kafkové

bylo plné dětí, starostí a práce. Herrmann byl asi třicetiletý, když se ženil, a v Praze do té doby bydlel i ve „špinavých uličkách“³³ ghetta. Julie byla mladá a vzdělaná žena; s rodiči žila na Staroměstském náměstí ve Smetanově domě.

Vzpomínky na dětství jsou kostrou celého života, pravdou naší minulosti a základem budoucnosti naší i našich potomků; dětství do člověka nesmazatelně vtiskne rozporuplnost i jednotu a stane se pravdou o nás samých. Bez tohoto vědomí bychom Herrmannem mohli snadno pohrdat a v pohledu na něj být nespravedliví: pravděpodobně bychom nedokázali překročit tragický obraz, načrtnutý zručnou rukou spisovatele – subjektivně posunutý „Dopis otci“.

Herrmann Kafka prožil strastiplné dětství a zcela přirozeně toužil vyjít ze zatuchlé bída a nevylámat si cestou zuby; obyčejným životem dešifroval přítomnost, dřinou zapálil oheň rodinného krbu a dětem ze svých nadějí postavil pevné pilíře života.

Budoucnost se bez dětí nikdy neuskuteční – otec vytrhá trní, sebere kamení a tento okamžik znamená, že našel vzorec řešení. Herrmann Kafka byl silný, skromný, pilný, poctivý a cílevědomý člověk. Max Brod o něm psal jako o „neobyčejně impozantním“ muži, který „jedině vlastní prací zdatně, prozíravě, s mnoha obětmi a velkým úsilím založil rozvětvenou rodinu a občansky ji zaopatřil“.³⁴ Nejvýznamnější částí jeho života byla práce. Život vedle milované a chápající ženy byly jeho duchovní exercicie; ve vztahu s ní rostl a dozrával.

Tři neděle před svojí svatbou (koncem léta 1882) založil Herrmann Kafka v Praze na Velkém (dnes Staroměstském) náměstí č. 929/12 malý obchod galanterním zbožím.³⁵ Rodina žila zpočátku velice skromně,

33 Wagenbach, Klaus: Franz Kafka, Praha, Mladá fronta 1967, s. 17.

34 Brod, Max: Franz Kafka, životopis, Praha, Odeon 1966, s. 11.

35 V téže domě byla restaurace Isidora Goldhammera, v níž Herrmann a Julie oslavili svatbu.

vystřídala v krátké době několik bytů (Václavské náměstí č. 56, Dušní V/187, Celetná 3 a Mikulášská 6) a teprve roku 1889 se přestěhovala na Staroměstské náměstí č. 2 do středověkého domu Minuta, kde se narodily všechny tři Kafkovy sestry.³⁶

Obchod v roce 1887 přesídlil do domu U tří králů v Celetné ulici č. 602/3 (v těchto prostorách firma zůstala téměř dvacet let) a zrušen byl až koncem roku 1906. Herrmann pak otevřel na protější straně ulice (v prvním patře domu č. 558/12) obchod jiný a rodina se krátce nato přestěhovala na Mikulášskou třídu č. 883/36 do moderního činžáku U lodi³⁷).

S maloobchodem skončil Hermann Kafka v roce 1907 a vzápětí založil velkoobchod s galanterním zbožím (v té době jich bylo v Praze na Starém Městě asi šest). Velkoobchod od října 1912 sídlil na Staroměstském náměstí v Kinského paláci č. 606/11 a vedl a úspěšně nabízel nejen ozdobné a módní zboží domácí, ale i zboží z ciziny, například francouzské hedvábí nebo švýcarské kartáčky na zuby.³⁸

Svědectvím – v mnohém rozporuplným – o všedním a obyčejném pracovním životě Kafkovy rodiny jsou vzpomínky Františka Xavera Bašíka Vyučil jsem se u Kafků, které Bašík sepsal ve čtyřicátých letech. Paměti byly zpočátku přijímány s jistým rozčarováním, neboť rozbíjely klenbový svorník obrazu „nejmilejšího otce“, ze kterého má syn strach a píše mu – aby se pokořil a potvrdil jeho despotickou vládu – ten nejupřímnější dopis.

Bašík pocházel z křesťanské rodiny a jeho otec byl zaměstnán na Vinohradech v továrně na výrobu parket. Nepřál si, aby syn studoval, a tak ho dal do učení (ke Kafkům nastoupil v roce 1892 a pracoval tu do roku 1895, poté odešel do továrny na výrobu sirek Františka Sezemského v Mladé Boleslavi).

V době, kdy František Xaver u Kafků pracoval, byl velkoobchod v Celetné ulici číslo 3 a měl tři velké sklady, jeden ve sklepě, druhý ve dvoře a třetí ve třech místnostech šestipokojového bytu ve druhém patře domu, kde Kafkovi s dětmi, kuchařkou a vychovatelkou i bydleli.

36 V domě U minuty s rodinou bydlel i služební personál, např. kuchařka Františka Nedvědová z Hořovic, chůva Marie Zemanová nebo kojná Anna Čuchalová.

37 Luxusní dům byl postaven po asanaci (měl výtah a byty měly samostatné koupelny). Žilo zde jen 14 rodin a většinou obyvatel tvořili křesťanští Češi (majitelem byl český klenotník, který měl obchod, stejně jako Kafkovi, v Celetné ulici). Kafkovi zde bydleli do listopadu 1913, kdy se přestěhovali do ještě luxusnějšího šestipokojového bytu v Oppeltově domě, v něm žili až do otcovy smrti v roce 1931. Dům U lodi už nestojí, byl zničen za Květnového povstání roku 1945 (viz Čermák, Josef: Prahou Franze Kafky, Praha, Albatros 2008).

38 V roce 1918 (před koncem 1. světové války) Herrmann Kafka velkoobchod prodal příbuznému své ženy, Friedrichu Löwymu. Firemní štít však ještě několik let nesl jeho jméno.

Pracovní doba trvala častokrát i 13 hodin a pracovalo se do večera do osmi, do půl deváté; jen v létě, když byla Julie s dětmi na letním bytě, se zavíralo o hodinu dříve, neboť Herrmann – jako dobrý otec – „jezdíval každého dne za rodinou.“³⁹

Ráno začínalo vždy podle stejného scénáře: Herrmann se nasnídal, poslal si mladého Bašíka do trafiky pro jednu cigaretu sultánku a jeden doutník trabuko, venku před obchodem si zakouřil a tím byl pracovní den zahájen.

Dle Bašíkovy výpovědi byl Herrmann Kafka dobrák od kosti, „klidný muž“⁴⁰ a spravedlivý šéf; vládla příjemná atmosféra a obchod vzkvátal. Měl poměrně dost zaměstnanců, vedle Franzových rodičů tu pracovali prodavačky, uředníci, příručí, dva cestující (jeden pro Prahu, druhý rozvážel koňmo zboží po venkově), účetní s pomocníkem a sluha. Byli tu Němci i Češi, Židé i křesťané (Herrmann, díky výchově, netrpěl žádnými předsudky).

Bašík hned první den, co nastoupil, výrazně přetáhl polední pauzu na oběd a bál se, že dostane vyhubováno. Když přišel do krámu, pan šéf právě „kouřil doutník a četl Prager Tagblatt. Neříkal nic.“⁴¹ Ne že by někdy mrzutě nepokáral zaměstnance, ale v každé chvíli byl plný lidského tepla a snažil se, aby práce v obchodě nebyla jen nudnou povinností. Do krámu často chodíval tchán Herrmanna Kafky, starý pan Löwy. Ten byl naopak přísný, stále dohlížel, aby nikdo ani chvilíčku z pracovní doby nepromeškal, a když jednou viděl, že František jen tak unaveně odpočívá na krabici se zbožím, hned ho pokáral a nařídil, aby rozmotával a svazoval provázky z došlých balíků.

Bašík dobře a rád kreslil (původně se chtěl stát malířem nebo litografem). Jednou vymaloval krásnou vývěsní ceduli s nápisem Reiche Auswahl do výlohy obchodu a hned byl za to odměněn. Julie Kafková navrhla, aby doučoval jejich syna Franze, jenž byl o čtyři roky mladší, českému jazyku⁴². „Zároveň určila, že učit se budou nahoře v bytě každého dne odpoledne alespoň hodinu a pak že půjdou spolu na další hodinu na procházku.“⁴³ Každý den dostal ještě svačinu a k tomu tři zlaté (jeho učňovský plat činil také tři zlaté, takže odměna za „doučování“ se rovnala měsíčnímu nástupnímu učňovskému platu).

39 Bašík, František Xaver: Vyučil jsem se u Kafků, Praha, Prostor 2003, s. 67.

40 Ibid., s. 19.

41 Ibid., s. 23.

42 Skutečně šlo pouze o odměnu pro Františka Xavera, neboť Franz doučování v žádném případě nepotřeboval – v hodinách češtiny vynikal a jeho výkony byly srovnatelné s němčinou, kterou udával jako mateřský jazyk.

43 Ibid., s. 35.

Plat učně se většinou zvyšoval po roce praxe, ale Herrmann Kafka dvě zlaté Bašíkovi přidal již po pěti měsících a záhy jej přeřadil do písárny; stal se praktikantem, kontoáristou, a pomáhal účetnímu (plat se mu okamžitě zvýšil na deset zlatek).

Duší celého velkoobchodu byla Julie. Pracovala po boku svého manžela, byla velice schopná, samostatná a častokrát poslední slovo v obchodních záležitostech patřilo jí. Manželovi byla vždy nablízku, svázaná s ním nepostřehnutelným poutem. Mezi manželi panovala shoda a vzájemné pochopení, zdálo se, že nic je nerozděluje. Společně se usmívali a „dorozuměli se pohledem“.⁴⁴ V nikdy neodeslaném Dopisu otci z roku 1919 Franz Kafka píše: „s přibývajícími lety se k Tobě maminka přimykala čím dál tím víc...“⁴⁵ A byla to pravda. Julie otce „příliš milovala“ a byla mu „věrně oddaná“. Ale milá, citlivá a laskavá byla ke všem. Když František Bašík onemocněl žloutenkou, dávala mu každý den deset krejcarů na přilepšenou a na dva týdny ho vzala se svými dětmi na zotavenou na letní byt do Říčan. „Měli s Frantíkem Kafkovic zvlášť pro sebe malý pokojíček, dobře a hodně jedli a byli neustále v lese nebo na zahradě.“⁴⁶

O vděčnosti se nemá uvažovat, neboť lidé o ní mají slabé povědomí a ta, o níž hovoří, často bývá falešná.

Dvakrát týdně (vždy ve čtvrtek od šesti do osmi večer a v neděli dopoledne od deseti do dvanácti) chodil Bašík do pokračovací školy pro učně (bylo takové nařízení a šéfové museli do školy povinně učně posílat). Jednou se stalo, že u Kafků bylo mnoho práce, nikdo nevěděl, kam dřív skočit, a tak Herrmann chtěl, aby František školu výjimečně vynechal a pomohl. On se však ohradil: „Do školy musím, není to nic platné, a taky byste, vašnosti, musel zaplatit pokutu, kdyby se dověděli, že jste mě nechtěl pustit.“ Herrmann Kafka byl zaražený „a vida, že s ním nic nepořídí, nic již neřekl a odešel. Frantík se obával, že snad na něj zanevře, ale nestalo se nic, co by tomu nasvědčovalo.“⁴⁷

Ač se na první pohled pohyb mladého Bašíka v rodině Herrmanna Kafky zdá být prostě srozumitelný, poctivě věrný a pro všechny zúčastněné obyčejný a nedůležitý, ve skutečnosti jsou v něm hluchá místa a nejasnosti. Bašík ve svém vyprávění celkem důkladně líčí události mnohdy i nepodstatné, o Franzi Kafkovi vypovídá málo, stručně, jako by ho skoro neznal. Jeho vzpomínkovou knihou se postava mladého Kafky míhá jen jako stín, který svou vůní vyprávění pouze doplňuje.

44 Ibid., s. 66.

45 Kafka, Franz: *Dopisy rodině*, Praha, Nakladatelství Franze Kafky 2005, s. 115.

46 Bašík, František Xaver: *ibid.*, s. 90.

47 Ibid., s. 102.

O přátelství mezi hochy se mluvit nedá ani s největší představivostí, byť Bašík postavil jakési abstraktní základy krátkých vznětů porozumění. Nemohu se ubránit pocitu, že on sám na sebe v retrospektivním subjektivním vzpomínání směrem ke Kafkovi (píše totiž v er-formě) hledí jako cizinec na pocestného, který v mlze zabloudil a horečně vzpomíná.

Jasně je, že Bašík své paměti (on sám to popírá) začal sepisovat teprve v době, kdy jméno Franze Kafky začalo znít melodicky a zvučně vstoupilo na veřejnost. Ač je ve vzpomínkách na učňovská léta mnohonásobně více a přesněji napsáno o dnech u Sezemských v Boleslavi a milostných zkušenostech s děvčaty a se sebou samým (o nichž pravý gentleman nikdy nemluví), je jisté, že kniha se na pulty knihkupectví dostala jen díky světové slávě Franze Kafky, o níž prý Bašík, když ve čtyřicátých letech paměti začal psát, vůbec nic nevěděl, a tak také vysvětlil, proč je v nich postava mladého Kafky vykreslena jen okrajově.

Dvanáctiletý Franz byl nehotový, plný nesourodých aspektů, jemnocitný, instinktivní. Snadno se citově zlomil a měl spoustu slabin, které nebyly viditelné. Nebyl jako ostatní chlapci jeho věku; okolí se zdál hloubavý, samotářský, nesamostatný, plachý, ostýchavý. Nedokázal čelit obyčejnému životu a častokrát nebyl schopen realizovat své úmysly. Kupříkladu víme, že ani nedovedl obdarovat starou žebračku, která sedávala na ulici mezi Velkým a Malým náměstím. Měl šesták, ale ten jí dát nedokázal, neboť se bál, že mu poděkuje, a toho chtěl být ušetřen (styděl se před ženou udělat něco tak „nestvůrného“). Peníz tedy proměnil na deset krejcarů a stařeně daroval jen jeden, pak oběhl celý domovní blok na Malém rynečku a dal jí druhý, znovu oběhl domy a do dlaně vložil žebračce krejcar třetí... Po tomto velečinu se tělesně i nervově – morálně vyčerpán – zhroutil, běžel domů a plakal tak dlouho, dokud mu matka šesták nenahradila. Každý měl víc síly než lehko zranitelný Franz, jenž se plaše mezi všemi otáčel jako korouhvička ve větru.

František Xaver v době, kdy se u Kafků učil (a připomeňme, že se jedná o tři roky), trávil s Franzem častokrát denně i několik hodin. Byl o čtyři roky starší a navíc jeho pravý opak – společenský, přátelský, průbojný extrovert. A snad právě proto, že byl tak jiný, životaschopný, si manželé Kafkovi přáli, aby se s ním Franz sblížil a našel v něm kamaráda, který jejich synovi pootevře reálný, jemu neznámý život.

Jaký byl ve skutečnosti mezi chlapci vztah, nelze uspokojivě zodpovědět. Oba vlastně mlčí; snad v tom je jejich nějaké blízké, avšak přinejmenším sporné spojení. František Xaver se ve svém svědectví o několikaletém kontaktu s Kafkou omezil na krátkou vzpomínku, kdy se bavili v parku pod Františkovým nádražím o tom, co je krásné.

Weissberger, José Arnald 33
Weizmann, Chajim 233
Weltsch, Felix 186, 187, 188, 226, 227, 233, 234, 235, 238, 239, 251, 256,
261, 262, 263, 264, 265, 319, 345
Weltsch, Robert 186
Weltsch, Salomon 233
Wenisch, Max 303
Werfel, Franz 28, 157, 226, 227, 243, 244, 245, 261, 267, 338
Werner, Josef 154
Wernerová, Marie 298
Wertheimer, Max 245
Wessel, Willi 491
Weyprecht, Karel 505
Wiener, agent 361
Wieslerová, Ruth 518
Wilson, Edmund 490
Wilson, Woodrow 279, 310, 438
Winterstern, Josef 391
Wohryzková, Julie 92, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 162, 163, 204, 252, 312
Wolfenstein, Alfred 79
Wolff, Kurt 77, 129, 195, 244, 255, 272, 438, 485
Woperschalek, Max 37
Wu, Mistr 203

X

Xavier Bourbon-Parmský 305

Z

Zakl, Luděk 226
Zaklová, Božena 226
Zemanová, Marie 18, 47
Zimmermann, Hans Dieter 103, 326
Zink, Karel 73, 506
Zita Bourbonsko-Parmská, císařovna 151, 305, 309, 329, 412, 414, 415,
420, 421, 422, 521
Zischler, Hanns 400
Zola, Emile 186
Zoma, rabbi 220,

Zweig, Arnold 276
Zweig, Stefan 485, 521
Zylberbergová, Helena 476

Ž

Žikeš, Vladimír 493

Obsah

Úvodem	7
Dětství	11
Manželství Herrmanna Kafky a Julie Kafkové	17
Škola	25
Dělnická úrazová pojišťovna	33
Kafka a jeho vztah k českému anarchismu, Michal Mareš	61
Ženy, které vkročily do Kafkova života	83
Felice Bauerová	93
Julie Wohryzková	149
Milena Jesenská	155
Dora Diamantová	185
Nejsložitější přátelství. Oskar Pollak	207, 209
Jizchak Löwy	217
Pražský kruh	225
Oskar Baum	229
Felix Weltsch	233
Max Brod	237
Franz Werfel	261
Robert Klopstock	267
Dopis otci	287
Cesta do Kierlingu	325

Romány	345
Proces	349
Zámek	391
Nezvěstný	435
Franz Kafka bojující	489
Liblická konference 1963	497
Čihák a poslední dopis rodičům	505
Král nikdy neumírá. Ať žije král!	521
 Použitá literatura	 525
Klec se vydala lapit ptáka (Zdeněk Frýbort)	533
Jmenný rejstřík	539

Romana Nejdlová
AMŠEL
(syn Herrmanna Kafky)

První vydání v elektronické verzi
K vydání připravil a redigoval Jan Šulc
Doslov napsal Zdeněk Frýbort
Koláže vytvořil Jan Beseda
Vydalo nakladatelství Galén, Na Bělidle 34, 150 00 Praha 5
Editor nakladatelství Lubomír Houdek
Šéfredaktorka nakladatelství Soňa Dernerová
Sazba Kateřina Dvořáková, Galén
G 321049
www.galen.cz

Kniha byla vydána v roce 20. narozenin nakladatelství Galén.